KATARZYNA BARTOSZEWICZ
Politechnika Gdańska

POTENCJAŁ KOGNITYWNO-KULTUROWY DZIELNICY A INNOWACYJNE STRATEGIE REHABILITACJI W KONTEKŚCIE SPOŁECZNEJ INDYWIDUALIZACJI.
STUDIUM PRZYPADKU: MOURARIA, LIZBONA

Abstract: Innovative Public Space Rehabilitation Models to Create Cognitive--Cultural Urban Economy in the Age of Mass Individualisation. Case of Mouraria, Lisbon. This paper deals with the issue of sustainable urban rehabilitation interventions in city cores focused on value creation through culture-led development as a tool for building a cognitive city. The objective is to analyze cases of rehabilitation of public space by culture-led interventions implemented in co-operation with communities and social organizations, indicating a new citizenship model where communities are a part of a creative urban governance.

In the current socioeconomic situation cities face the challenge of adaptation to changing demands on the space quality and services provision in connection to cultural trends influencing the expectations of society. It is vital to acknowledge that community constitutes the cognitive network which fuels the innovative transformation of urban space adapted to their particular needs. Therefore it is particularly important to identify and describe culturally and socially innovative models of urban rehabilitation processes which will modify the face of the future city and to analyze them in light of the mass individualization paradigm.

Case study analysis presented in the paper, neighborhood of Mouraria in Lisbon, Portugal, constitutes a part of an ongoing research and is an example of a culture-led urban rehabilitation strategy. Study describes the culture-led public space rehabilitation along with community identity strengthening applied in the process of urban rehabilitation of the neighborhood. The analysis serves the goal of investigating creative possibilities existing within active citizen networks which may serve as 'open source' databases, facilitating innovative change in the urban environment. The main aim is to

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 260 04.04.2017 17:50:24

analyze the place image enhancement and engagement of community networks as well as their influence on the shape and functioning of public space.

Keywords: Cognitive city, cognitive-cultural potential, cultural trends, culture-led rehabilitation, social individualization, social innovation.

Wstęp

Celem opracowania jest przedyskutowanie możliwości wykorzystania *potencjału kognitywno-kulturowego* dzielnicy w procesach rehabilitacji przestrzeni publicznej w zdegradowanych obszarach miejskich. Istotne jest aby omówić, co oznacza pojęcie *innowacyjności* we współczesnych strategiach rehabilitacyjnych, w jaki sposób zmienia się dynamika między państwem a społeczeństwem obywatelskim oraz gdzie jest miejsce kultury i tożsamości w *innowacyjnych* procesach rehabilitacji struktur miejskich. Celowe jest również przeanalizowanie, w jaki sposób trend społecznej *indywidualizacji* może wpływać na zmiany w przestrzeni publicznej oraz w jaki sposób można go wykorzystać do poprawy jakości tej przestrzeni. Teoria Złożoności Miast (CTC – *complexity theories of cities) Petera Alena* [Allen, Sanglier 1981] opisuje miasto jako otwarty, złożony system *bottom-up*, który jest w stanie funkcjonować w chaosie, a późniejsze stwierdzenie Portugaliego dodaje, że miasto to system podwójnie złożony *(dual compex system*), składający się z elementów, z których każdy jest systemem złożonym, indywidualnym i nieprzewidywalnym. Bazując na powyższej teorii, w opracowaniu sygnalizowana jest potrzeba uznania *indywidualności*, *różnorodności i nieprzewidywalności*, jako niezbędnych elementów składowych współczesnych strategii rehabilitacyjnych. W pracy zostanie przeanalizowane studium przypadku strategii rehabilitacyjnej w kulturowo zróżnicowanej dzielnicy i postawione zostaną pytania dotyczące wymagań wobec tworzenia innowacyjnych strategii rehabilitacyjnych w świetle *potencjału kognitywno-kulturowego* zindywidualizowanego społeczeństwa. Zastosowana metodologia polegała na dogłębnej analizie literatury przedmiotu, analizie oficjalnych dokumentów dotyczących planu rehabilitacji QREN MOURARIA, przeprowadzeniu wywiadu pogłębionego z koordynatorem dzielnicy Mouraria, analizie danych statystycznych INE (Instituto Nacional de Estatistica), przeprowadzeniu ankiety środowiskowej na grupie 49 mieszkańców dzielnicy oraz zgromadzeniu dokumentacji fotograficznej.

Opracowanie jest skonstruowane z następujących elementów: w pierwszej części tekstu, teoretycznej, naświetlone są warunki powstania gospodarki kognitywno-kulturowej oraz, jak wpływa ona na funkcjonowanie współcze-

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 261 04.04.2017 17:51:03

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

snego miasta. Następnie, zostanie opisany charakter różnych koncepcji innowacji wraz z ich stosunkiem do miejskich procesów rehabilitacyjnych. Również terminologia i koncepcje różnorodnych modeli odnowy zdegradowanych przestrzeni miejskich zostaną opisane i porównane. Nakreślona zostanie rola trendu indywidualizacji społecznej w rozwoju miast. W drugiej części opracowania zostanie przedstawione i przeanalizowane specyficzne studium przypadku dotyczące planu działań rehabilitacyjnych realizowanych na obszarze jednej ze zdegradowanych dzielnic Lizbony. Wreszcie, zostanie przeprowadzona ocena studium przypadku, a następnie dyskutowane będą wnioski z przeprowadzonej analizy, oraz zasygnalizowanie dalszego pola badań.

Zmiany technologiczne zachodzące przez kilka ostatnich dziesięcioleci przyniosły pojawienie się zjawisk globalnych, wpływających zarówno na gospodarkę, jak i procesy społeczno-kulturowe. Transformacja ery industrialnej w epokę informacji opisana przez Alvina w książce "Szok przyszłości" [Toffler 1970] i "Trzecia fala" [Toffler 1981], scharakteryzowana została przez Tofflera jako sekwencja następujących po sobie fal. Zmieniły one istotnie kierunek i tempo rozwoju globalnego. Jak pisze Scott, *taka zmiana jest wynikiem głębokich przemian społecznych, kulturowych, ekonomicznych i technologicznych*. Nowe technologie zdominowały większość obszarów funkcjonowania człowieka, generując powstanie i dominację gospodarki opartej na wiedzy. W wyniku zmian w typie gospodarki, informacja stała się najbardziej poszukiwanym zasobem. Zmiany *ekonomiczne* niosą za sobą złożone konsekwencje *społeczne* oraz *kulturowe* w postaci transformacji *struktury społeczeństwa (starzenia się społeczeństwa, przepływów migracyjnych) struktury grup społecznych (kryzys tradycyjnej rodziny), a także infrastruktury fizycznej i technologicznej, która wspiera systemy ekonomiczne (systemy społeczeństw sieciowych i nowe problemy środowiskowe)* [Scott 2010]. Zatem współczesne miasto wyłania się z dwóch nakładających się paradygmatów: *ekonomii kognitywnej* – opartej na wiedzy, oraz *gospodarki kulturowej*, która przekazuje *nieużytkowe sygnały estetyczne i semiotyczne* [*ibidem*].

1. Ekonomia kognitywno-kulturowa oraz indywidualizacja w kontekście rehabilitacji przestrzeni miejskiej

Nałożenie się tych dwóch wspomnianych we wstępie paradygmatów skutkuje pojawieniem się nowego typu gospodarki: gospodarki kognitywno-kulturowej. Łączy ona w sobie rodzaj ekonomii czerpiącej wartość do-

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 262 04.04.2017 17:51:03

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

datkową z pracy „masowej inteligencji" przy wykorzystaniu nowoczesnych technologii oraz ekonomii bazującej na produkcji kulturowej w najszerszym znaczeniu, czyli takiej, która jest przeniknięta przynajmniej w pewnym stopniu, estetycznymi i symbolicznymi wartościami. W swej istocie, ekonomia kognitywno-kulturowa charakteryzuje się zwiększonym zapotrzebowaniem na *wysoki poziom kapitału ludzkiego w odniesieniu do funkcji, takich jak analitycznego myślenia, oceny i podejmowania decyzji, płynności idei, percepytwności społecznej, zdolności do interakcji z innymi i wyobraźni, a również w odniesieniu do merytorycznej wiedzy i doświadczenia (w technologii, medycynie, biznesie, analizie polityki, sztuki, itd.)* [Scott 2010]. *Nieuchronnie następuje więc odwrócenie od masowej produkcji globalnej w kierunku elastycznych i wyspecjalizowanych funkcji niszowych opierających się na specjalizacji w specyficznych obszarach* [Allmendinger 2001]. W świetle powyższego, *potencjał kognitywno-kulturowy* przestrzeni miejskiej w prezentowanym opracowaniu będzie rozumiany jako istnienie warunków do rozwoju obszaru bazującego na funkcjach związanych z wiedzą i produkcją kulturową (materialną i niematerialną) oraz wykorzystującego specyficzne lokalne zasoby.

Przemiany zachodzące w sferze gospodaczej nieodłącznie wiążą się również ze *wzrostem indywidualizmu* [Allmendinger 2001], który stanowi istotny czynnik wpływający na kierunek rozwoju społeczno-kulturowego. Należy jednak zauważyć, że początek procesu indywidualizacji społeczeństw datuje się znacznie wcześniej niż "deindustrializacja" i "globalizacja" lat 70., "rewolucja technologiczna" lat 80. czy powstanie globalnej sieci komunikacji w latach 90. XX w. [Ratajczak 2015]. Termin *indywidualizm* pisał M. Weber, *obejmuje ogromną różnorodność znaczeń* i jest nadal używany w bardzo wiele sposobów, w wielu różnych kontekstach i z wyjątkowym brakiem precyzji [Lukes 1971]. Podobnie jak "socjalizm" i "komunizm", "indywidualizm" jest dziewiętnastowiecznym wyrażeniem. Początków opisywania zjawiska idywidualizacji można doszukać się już w postrewolucyjnej Francji, gdzie w swojej francuskiej formie *indywidualisme* wyrasta z negatywnej, prokonseratywnej europejskiej reakcji na rewolucję francuską i jej rzekomego źródła, myśli Oświecenia [Lukes 1971, za Peyre 1949].

W związku ze swoimi historycznymi uwarunkowaniami, *społeczne* znaczenie pojęcia *indywidualizmu* jest często rozumiane jako posiadające silnie negatywne implikacje. Jego konotacje są często powiązane z fragmentacją i rozpadem struktury społeczeństwa i powodem negatywnego wpływu na procesy społeczne, a co za tym idzie, na procesy miejskie. Wynika to z tego, że charakterystyka pojęcia *indywidualizmu* związana jest ze stopniowym dy-

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 263 04.04.2017 17:51:03

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

stansowaniem się jednostki od organizacji dotychczas organizujących życie, takich jak rodzina, kościół czy lokalne społeczności [Le Gales 2002]. Najczęściej przytaczana opinia głosi, że naturalnym efektem indywidualizmu jako procesu jest to, że społeczeństwo rozpadnie się całkowicie i będzie podzielone na pojedyncze jednostki, które realizować będą jedynie własne cele. W opinii Baumana efektem indywidualizacji *może być korozja i powolny rozpad społeczeństwa obywatelskiego* ze względu na to, że *indywidalizacja oznacza problem dla społeczeństwa obywatelskiego i polityki prowadzonej na jego podstawie (...) ponieważ przestrzeń publiczną wypełniają zainteresowania i niepokoje jednostek jako takich, uzurpując sobie tytuł jego jedynych prawomocnych lokatorów – i wypychając wszystkie inne zjawiska poza horyzont dyskursu publicznego* [Bauman 2008]. Jednak jak pisze van Asseldonk, założenie to jest prawdopodobnie błędne, ponieważ nie mówimy o odrębnych jednostkach, ale raczej o osobach, które oddziałują na siebie, budują koalicje oraz wpływają na siebie w określony sposób w pewnych momentach [van Asseldonk 1998]. Jak stwierdzono w [*World Development Report* 2015] *ludzie są z natury jednostkami społecznymi. Przy podejmowaniu decyzji, jesteśmy często pod wpływem tego, co myślą, robią i czego oczekują od nas inni. Mogą oni więc pociągnąć nas w kierunku określonych ram i schematów zachowań zbiorowych*. Należy w związku z powyższym podkreślić, że jednowymiarowe spojrzenie na indywidualizację społeczną, jako na zajwisko posiadające skrajnie negatywny wpływ na struktury społeczne czy procesy gospodarcze, jest znacznym uproszczeniem, wynikającym z ograniczeń dotyczących przewidywanych scenariuszy rozwoju społeczno-ekonomicznego.

Równolegle jednym z najbardziej odczuwalnych współcześnie skutków ekonomicznych *indywidualizacji* była zmiana popytu konsumpcyjnego przez fragmentację lub segmentyzację rynków nie tylko według kategorii dochodów, ale także kategorii kulturowych [Giddens 1991; Beck 1992; Lash i Urry 1994; Mansvelt 2005, w: Kloosterman 2010]. Bardzo istotne jest, aby zauważyć, że w odniesieniu do przestrzeni miejskiej ww. przemiany niosą ze sobą wiele konsekwencji związanych ze wzrostem atrakcyjności miast jako środowiska życia. Jest to związane z tym, że tylko miasta mogą zapewnić współcześnie oczekiwaną różnorodność stylów życia, bogatą ofertę towarów, usług, a także dostępność sieci i informacji realizując potrzeby zindywidualizowanego społeczeństwa.

W kontekście miejskich procesów rehabilitacyjnych natomiast, *indywidualizacja* oznacza konieczność odejścia od schematyzacji na rzecz mniej jednowymiarowych rozwiązań. Rozwiązania takie musiałyby zakładać różnorodność wyboru oraz możliwość negocjacji, a także uwględnienie czynni-

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 264 04.04.2017 17:51:03

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

ka *nieprzewidywalności,* jako nieuniknionego składnika procesu. W związku z tym, spojrzenie na problem indywidualizacji przez pryzmat ekonomii kognitywno-kulturowej pozwoli także przeanalizować, czym jest *innowacja* we współczesnych procesach rehabilitacji przestrzeni miejskiej.

2. Przestrzeń publiczna i innowacje w procesach rehabilitacji przestrzeni miejskiej

Obecnie ma miejsce szeroko podejmowana dyskusja, co do kierunku rozwoju procesu planowania. Miasta stają się bardziej spolaryzowane pod względem dochodów, statusu społecznego i kultury, przestrzeń miejska staje się coraz bardziej ekskluzywna zamiast inkluzywna, poziom poczucia bezpieczeństwa maleje, społeczne niezadowolenie rośnie, miasta starzeją się, a mobilność oraz dostępność stają się poważnym problemem. Przestrzeń publiczna to obszar największego zainteresowania w kontekście rosnącego tempa przemian wpływających na ww. sfery. Przestrzeń publiczna zapewnia miejsce dla interakcji społecznych i kulturowych oraz może wspierać poczucie przynależności i dumy mieszkańców miasta czy dzielnicy. *Inkluzywna przestrzeń publiczna,* rozumiana jako przestrzeń otwarta dla wszystkich, niezależnie od pochodzenia etnicznego, wieku i płci, zapewnia demokratyczne forum dla obywateli, skupia społeczności, zapewnia miejsca spotkań i wspiera więzi międzyludzkie. Przestrzeń ta kształtuje tożsamość kulturową danego obszaru, jest częścią jego unikalnego charakteru i zapewnia poczucie miejsca (*sense of place*) dla społeczności lokalnych. Dzielenie wspólnych przestrzeni jest duszą miasta [*UN-Habitat, World Habitat Day* 2015].

W literaturze coraz częściej pojawia się stwierdzenie, że ponieważ innowacje społeczne zmieniają dynamikę między państwem a społeczeństwem obywatelskim, to własnie w tym paradygmacie współczesne planowanie powinno być zakorzenione. Dlatego też konieczne jest uściślenie znaczenia pojęcia *innowacji* używanego w tym opracowaniu. MacCallum sugeruje, że nowa koncepcja *innowacji* odrzuca tradycyjne, skoncentrowe na technologii stosowanie terminu, które było dotychczas centralne dla najnowszej europejskiej polityki rozwoju, na rzecz bardziej wielowymiarowego rozumienia, które podkreśla znaczenie wiedzy i kapitału kulturowego społeczności oraz tworzy przedpole dla twórczej rekonfiguracji relacji społecznych" [MacCallum 2009]. Dalsza dyskusja o naturze innowacji doprowadziła do stopniowego uznania, że innowacja stanowi proces i/lub system innowacji. Istnieje także powszechna zgoda w literaturze, że innowacja jest procesem społeczno-organizacyjnym [*EU Research…* 2005].

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 265 04.04.2017 17:51:03

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Ponadto bardzo ważnym czynnikiem, który należy wziąć pod uwagę, gdy mówimy o miejskich procesach innowacyjnych jest *terytorium*. W prezentowanej pracy, *innowacyjność* w kontekście modeli rehabilitacji miejskich musi odnosić się do czynników ściśle *terytorialnych* oraz związków i obejmują pewien poziom lokalności. Pojęcie *Modelu Innowacji Terytorialnej* (*Territorial Innovation Model*) sformułowanego przez UE przyczynia się do jeszcze głębszego zrozumienia natury innowacyjnych procesów miejskich. Model ten odnosi się do *innowacji* w strategii i polityce w relacji do *skali* i postrzegania terytorialnych *granic*, wzmacniania społeczności lokalnej, bio-regionalizmu, ekonomii społecznej i trzeciego sektora. Co więcej, przy kontekście ściśle terytorialnym kluczowa jest również koncentracja na produkcji silnie nasyconej symbolicznie *(symbol intensive production)* w gospodarce kulturalnej. Oznacza to w konsekwencji skupienie na symbolicznych wartościach ściśle związanych z lokalnymi zasobami kulturowymi i rezonansem kulturowym miejsca [Scott 2010].

Jednak w ramach zinstytucjonalizowanej struktury brak jest jasnych wytycznych dotyczących procesów zarządzania miastem w kontekście połączenia paradygmatu ekonomii kognitywno-kulturowego i zindywidualizowanego społeczeństwa. Połączenie tych dwóch czynników w sposób oczywisty zapewnia brak przewidywalności, gdyż nie mieści się ono w ramach tradycyjnych praktyk w procesach rehabilitacji przestrzeni miejskiej. Zatem skoncentrowane na człowieku partycypacyjne inicjatywy mające miejsce we współczesnej przestrzeni miejskiej mogą być również krytykowane jako przypadkowe lub nie będące częścią szerszej strategii. Istnieją pewne cechy procesu, które sprawiają, że trudno jest je włączyć do wyraźnego schematu roboczego. Po pierwsze, procesy wykorzystujące czynniki ekonomiczne, polityczne i społeczno-kulturowe zachodzące w środowisku miejskim są złożone. Po drugie, wielość podmiotów zaangażowanych w proces może stanowić o trudniejszym osiągnięciu jego powodzenia. Po trzecie, innowacje w swej istocie z natury pozostają procesem twórczym, który nie może zostać zinstytucjonalizowany.

Zatem można stwierdzić, że sama złożoność problemu może dostarczyć niezbędnych materiałów do powstania innowacji: współpraca partnerska, sieci aktorów, wielostronne rozwiązania instytucjonalne i inne nowe formy organizacji sygnalizują odejście od tradycyjnych zasad zarządzania opartego na scentralizowanej instytucjonalizacji, w stronę kolażu luźno zorganizowanych formalnych i nieformalnych, ale często bardzo innowacyjnych, praktyk [*EU Research*... 2005]. To z kolei może oznaczać przejście z poziomu odgórnego zarządzania na bardziej zindywidualizowany poziom skupiony na sieciach "systemów tymczasowych" [Lundin, Söderholm 1995]. Pojawienie

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 266 04.04.2017 17:51:03

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

się społeczeństwa sieciowego sugeruje zatem renesans ruchów obywatelskiego i organizacji społecznych oraz zasygnalizuje znaczny *potencjał innowacyjny* [*ibidem*], jakkolwiek, działając w dobie umacniania się paradygmatu *masowej indywidualizacji*, należy również wziąć pod uwagę *efemeryczność* relacji w społeczeństwie sieciowym, dotyczących zarówno związków wspólnotowych, osobistych, jak i samych sposobów nawiązywania relacji [Grabher 2004]. W prezentowanym opracowaniu, pojęcie innowacji będzie rozumiane zgodnie z wyżej przedstawioną charakterystyką.

3. Rehabilitacja przestrzeni publicznej - terminologia i pojęcia

Przestrzeni publicznej nie cechuje stabilność i ciągłość, ma ona charakter procesualny i sytuacyjny [Wildner 2003]. Jej rolą jest również adaptacja i poddawanie się przemianom, co przyczynia się do napędzania rozwoju miasta. Od lat 50. ubiegłego wieku pojawiło się kilka ważnych "strategii" dotyczących "poprawy" przestrzeni miejskiej. Wyrażenie *strategia* może być zastąpione przez słowo *model*, aby podkreślić, że konkretne wartości koncepcji pozostają uniwersalne i mogą być stosowane jako punkt odniesienia. Istnieje wiele warunków, które są używane do opisania interwencji związanych z poprawą aspektów przestrzeni miejskiej. Różnią się one w zależności od wymiaru oraz konkretnych działań, do których się odnoszą. Opracowanie skupi się głównie na czterech z nich: *odnowa miast (urban renewal), rewitalizacja*, *regeneracja* oraz *rehabilitacja*, z naciskiem na ostatni termin. W atykule Pasquotto pojęcie *urban renewal* opisane jest jako posiadające silnie modernistyczne cechy: termin *odnowa miast*, stworzony przez ekonomistę Miles Colean'a w 1950 r. *obejmuje różne programy włączając operacje rozbiórkowe, demontaż i przebudowę całego obszaru* [Richardson 1978]. *Pojęcie rewitalizacji pojawia się w 1960 r. i mieści się w historycznym kontekście starzenia i degradacji najstarszych części miasta (szczególnie w centrach) w zwi*ązku z wyparciem mieszkańców*, oraz inwestycji publicznych i prywatnych w innych częściach miasta* [Pasquotto 2010]. W literaturze międzynarodowej termin *rewitalizacja* często pokrywa się z pojęciem *regeneracji* obszarów miejskich i nie występuje silne rozróżnienie między tymi dwoma pojęciami. Różnice sygnalizowane są jedynie po stronie "zaangażowania i partycypacji», które są nieuniknionymi aspektami procesów *regeneracji* obszarów miejskich. *Rewitalizacja* wiązana jest z zakresem działań państwa opiekuńczego dotyczących obszaru miejskiego,

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 267 04.04.2017 17:51:04

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

czyli edukacji, mieszkalnictwa, zdrowia i ogólnych programów socjalnych. *Rewitalizacja* jest terminem wysoce interdyscyplinarnym. Ewoluuje z czasem i dlatego wymaga specyficznej metody interwencji. W przeciwieństwie do miejskiej "odnowy" (*renewal),* a zwłaszcza do *regeneracji,* nie jest to proces długotrwałego typu [Roberts 2000]. Często o sukcesie interwencji rewitalizacyjnej decyduje udana integracja wielorakich organizacji (non-profit, prywatnych i publicznych) [Jacobs 2000; Evers 2008; Dalla Longa 2011]. W opracowaniu największy nacisk położony jest na termin *rehabilitacji* przestrzeni miejskiej, który Pasquotto w swoim artykule definiuje jako nowy trend interwencji i określa *rehabilitację* mianem *najczęściej używanego terminu w nowym tysi*ącleciu. Rehabilitacja w swoim pierwotnym znaczeniu mówi o przywróceniu praw, lub przywróceniu sprawności i zdolności do samodzielnego życia oraz poczucia własnej wartości [*Encyklopedia PWN*]. Według literatury iberyjskiej i iberoamerykańskiej termin ten oznacza zintegrowane działania nakierowane na odnowę przestrzeni miejskiej, zakładające zachowanie i renowację obiektów architektonicznych oraz rewitalizację tkanki ekonomicznej i społecznej w celu stworzenia atrakcyjnej i dynamicznej przestrzeni miejskiej [Pasquotto 2010].

Należy również podkreślić, że istnieją różnice w interpretacji powyższych pojęć, które zależą głównie od kontekstów terytorialnych. W środkowej i wschodniej Europie, przeważa termin *rewitalizacja*. Ze względu na opisywane studium przypadku, termin *rehabilitacja*, będzie określeniem używanym w prezentowanej pracy.

4. *Plan działania na rzecz rehabilitacji Mouraria, Lizbona* – studium przypadku

Badanie studium przypadku opisane w opracowaniu przeprowadzone zostało w dzielnicy Mouraria w Lizbonie, w Portugalii między wrześniem 2015 a wrześniem 2016. Opracowanie ma na celu opis procesu rehabilitacji zdegradowanej, wielokulturowej dzielnicy oraz jego analizę pod kątem innowacyjności związanej z zastosowanymi działaniami na rzecz budowania przestrzeni przyjaznej rozwojowi sieci zrównoważonej społeczności. Analiza ma na celu zbadanie, czy zastosowana strategia poprawy dzielnicy wykorzystuje jej potencjał kognitywno-kulturowy w kontekście społecznej indywidualizacji (fot. 1).

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 268 04.04.2017 17:51:04

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Fot. 1. Largo dos Trigueiros, przy fontannie ogólnodostępny regał z książkami i miejsce do czytania

Źródło: K. Bartoszewicz (fot. 1-3).

• Mouraria, charakterystyka dzielnicy

Początki dzielnicy sięgają XII w. Nazwa dzielnicy wywodzi się z faktu przesiedlenia na ten obszar populacji Maurów po zdobyciu miasta przez chrześcijan. W wyniku tych działań przesiedleńczych, na wzgórzu wokół zamku wytworzyła się struktura miejska o specyficznych cechach i typie zabudowy. Budynki usytuowane są na nieregularnej siatce odpowiadającej morfologii terenu. Charakterystyczna jest instensywna zwarta zabudowa przepleciona gęstą siecią wąskich uliczek, które ze względu na duże róznice wysokości często przyjmują formę schodów (fot. 2). Dzielnica jest kojarzona z klasą robotniczą i bogatą historią ruchów migracyjnych, będących nieodłączną częścią dziedzictwa multikulturowej Lizbony. Naznaczona jest jednak

Fot. 2. Uliczki dzielnicy często przyjmują formę schodów. Mouraria, widok z Largo São Cristóvão w kierunku Travesa da Madalena

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 269 04.04.2017 17:51:04

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

przestępczością i prostytucją, była przez długi czas napiętnowana społeczną stygmą. Populacje licznych imigrantów współistnieją w dzielnicy z 'tradycyjnymi' mieszkańcami Lizbony, tworząc specyficzny mikroklimat kulturowy skupiony wokół handlu, tradycji kulinarnych i muzyki *fado*. Mouraria traktowana jest też jako mityczna wyidealizowana kolebka lizbońskiej autentyczności, artystycznej bohemy oraz miejsce narodzin *fado*. Tradycja ta wywodzi się jeszcze z czasów autokratycznych rządów Salazara, który znacjonalizował i zinstytucjonalizował *fado*. Wykonywanie *fado* zostało ograniczone terytorialnie głównie do okolic Mourarii i Alfamy, co bezpośrednio wiąże się z obecnym oficjalnym dyskursem dotyczącym Mourarii, jako kolebki *fado*.

Dzielnica Mouraria zlokalizowana jest w ścisłym centrum Lizbony i stanowi jedną z najbardziej 'tradycyjnych' dzielnic miasta. Terytorium

Ryc. 1. Podział administracyjny Lizbony
oraz obszar Junta de Freguesia Santa Maria Maior
Źródło: [Camara Municipal de Lisboa, 08.11.2012].

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 270 04.04.2017 17:51:04

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

dzielnicy jest częścią jednostki administracyjnej Santa Maria Maior, jednej z 24 dzielnic miasta (*juntas de freguesia*) według nowego podziału administracyjnego (ryc. 1). Santa Maria Maior składa się z dzielnic Socorro, São Cristóvão i São Lourenço, części wzgórza pod zamkiem São Jorge oraz Intendente. Na przedpolu dzielnicy rozciąga się Plac Martim Moniz. Santa Maria Maior stanowi 2% obszaru Lizbony, o powierzchni 1,49 km² i liczy 12 976 mieszkańców (na podstawie spisu ludności z 2011 r.). Dzielnica zamieszkiwana jest przez ok. 51 narodowości, z największym odsetkiem obywateli Bangladeszu (23,3%), a także Indii (13,4%), Chin (13,1%) i Brazylii (8,7%). Skutkuje to zatem wielką różnorodnością religii, z dużą przewagą populacji muzułmańskiej. Co jest symptomatyczne, 3,8% mieszkańców posiada podwójne obywatelstwo. W ciągu dziesięciu lat między 2001-2011 liczba ludności napływowej w dzielnicy wzrosła o 213,5%.

Populacja dzielnicy starzeje się w porównaniu do całego kraju, przy relatywnie większym odsetku młodych ludzi, głównie wśród imigrantów. Mouraria reprezentuje obszar dużej gęstości zaludnienia, gdzie prawie 20% ludności żyje w mieszkaniach przeludnionych. Niski poziom wykształcenia towarzyszy bardzo wysokiemu wskaźnik analfabetyzmu, z najwyższym poziomem wśród populacji kobiet (6,81%), jakkolwiek ze znacznym ogólnym odsetkiem absolwentów szkół: 4,17% w stosunku do całej Lizbony 1,81% i 1,71% dla Portugalii. Stopa bezrobocia wynosi ok. 13% (poziom wyższy dla mężczyzn: 14% niż kobiet: 12,5%). Charakterystyczny jest też duży odsetek

Ryc. 2. Obszar dzielnicy Mouraria z oznaczeniem dzielnic sąsiadujących oraz głównych arterii i węzłów komunikacyjnych (dworce Santa Apolonia i Rossio)

Źródło: [Google maps, dostęp 2.11.2015].

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 271 04.04.2017 17:51:04

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

biernych zawodowo mieszkańców (emerytów z emeryturami państwowymi). Problemy badanego obszaru według Diagnozy Społecznej Santa Maria Maior to głównie starzenie sie ludności i trudności z poruszaniem się, a także problemy z uzależnieniami (głównie od substancji psychoaktywnych i nadużywania alkoholu) oraz związane z nim zaburzenia psychiczne i bezdomność.

Infrastrukturanie dzielnica jest silnie zdegradowana (ryc. 2). Występuje tam bardzo wysoki odsetek budynków w wieku dobiegającym 90 lat. Około 1,4% budynków przeznaczonych jest do rozbiórki, 9% z nich znajduje się w stanie zaawansowaej degradacji, a 60% budynków potrzebuje pilnych napraw (ryc. 3). Problemem jest również brak właściwej higieny ulicznej i systemu zbierania odpadów. Na obszarze dzielnicy mieszkania w 71,8% są

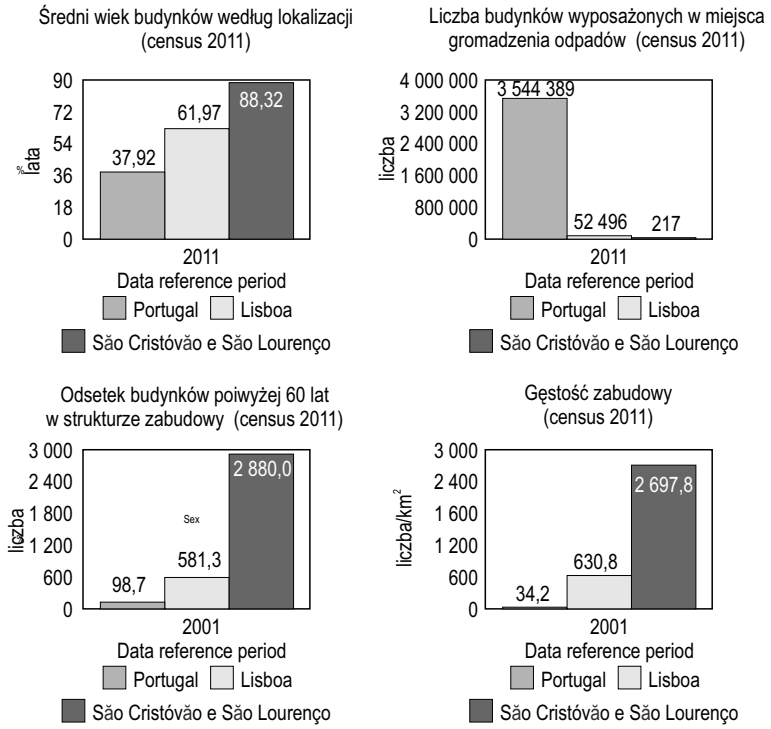

Ryc. 3. Zgodnie z ruchem wskazówek zegara: sredni wiek budynków według lokalizacji (census 2011); liczba budynków wyposażonych w miejsca gromadzenia odpadów (census 2011); odsetek budynków powyżej 60 lat w strukturze zabudowy (census 2001); gęstość zabudowy (census 2001)

Źródło: [Instituto Nacional de Estatística, IP (INE)].

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 272 04.04.2017 17:51:05

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

wynajmowane, często z przeznaczeniem turystycznym, co jest bezpośrednio powiązane z nienajlepszym stanem technicznym budynków mieszkalnych.

• Interwencja. Mouraria, miasto w mieście.

Władze miejskie w Lizbonie wystosowały w 2008 r. otwarte zaproszenie do *partnerstwa na rzecz rewitalizacji obszarów miejskich QREN Mouraria – Miasta w Mieście (as Cidades Dentro da Cidade).* Był to pierwszy tego typu projekt gminy dotyczący miejskiej rehabilitacji. Program rozpoczął się w 2009 r. Strategia zakładała połączenie jednoczesnych interwencji na kilku poziomach, z udziałem wielu podmiotów. Interwencja opracowana przez władze miejskie obejmowała udział ponad 30 różnych organizacji i stowarzyszeń wyłonionych m.in. w ramach projektu BIP/ZIP. Jest to program, który określa dzielnice i strefy priorytetowej interwencji, dla których corocznie istnieje możliwość zgłaszania do otwartego konkursu projektów interwencji do wysokości 50 000 euro, które mogą być zlokalizowane w każdej z 67 stref określonych w programie. Cel przyświecający programowi, to tworzenie małych lokalnych inicjatyw bazujących na ścisłej współpracy organizacji i stowarzyszeń z lokalnymi *Juntas de Freguesias.*

Program rehabilitacyjny zaproponowany dla dzielnicy Mouraria został skontruowany wokół trzech osi: przestrzeni publicznej, tożsamości miejsca i rozwoju ekonomicznego. Pierwsza oś została zdefiniowana wokół stworzenia spójnego systemu wysokiej jakości wielofunkcyjnych przestrzeni publicznych – rozwiązania dostosowanego pod względem funkcjonalnym i materiałowym do historycznego dziedzictwa obszaru dzielnicy. Projekt został oparty na idei stworzenia "korytarza międzykulturowego" łączącego dzielnicę siecią przestrzeni publicznych, w celu indukcji nowego typu interakcji w ich obrębie. Istniejący system przestrzeni publicznych został dostosowany do założeń projektu. Skupiono się na poprawie jakości i estetyki przestrzeni oraz zapewnienia bezpieczeństwa, a także wprowadzono miejsca dla nowego rodzaju aktywności, wzmacniających intrakcje społeczne. Kolejnym celem była poprawa infrastruktury, warunków dostępności i mobilności, oraz higieny ulicznej.

Istotę drugiej osi projektu stanowi wzmocnienie kulturowej tożsamości dzielnicy. W celu zwiększenia dumy mieszkańców z przynależności do dzielnicy, a także zwiększenia jej konkurencyjności, skupiono się na poprawie wizerunku Mourarii, która do tej pory borykała się z problemem silnej stygmy społecznej. Ta symboliczna część procesu obejmowała wzmocnienie atutów kulturalnych i promocję praktyk artystycznych związanych z lokalnym potencjałem Mourarii. Skupiono się na budowaniu indywidualnego wizerunku dzielnicy, bazującego na dziedzictwie kulturowym związanym z lokalnym gatun-

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 273 04.04.2017 17:51:05

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

kiem muzycznym *fado,* stanowiącym dziedzictwo narodowe Portugalii. Duża część tożsamości Mourarii zastała też oparta na rytuałach nawiązujących do portugalskiej tradycji związanej z kościołem katolickim. Symbolika kulturowa związana z liczną społecznością mniejszości narodowych reprezentowana jest głównie przez obecność lokali kulinarnych znacznie zwiększających ruch turystyczny w dzielnicy, sklepów prowadzonych przez imigrantów otwartych do późnych godzin nocnych, a także festiwali i wydarzeń artystycznych związanych z kulturami mającymi swoich reprezentantów na obszarze dzielnicy. Jednym z najbardziej kontrowersyjnych działań w zakresie projektu jest budowa nowego meczetu, wokół ktorej nie ustaje gorąca dyskusja.

Założeniem trzeciej osi jest wzmacnianie lokalnej przedsiębiorczości przez stworzenie Mouraria Creative Hub – pierwszego w Lizbonie inkubatora do wspierania projektów i pomysłów biznesowych. Opracowano również system zachęt dla społeczności napływowej do otwierania działalności gospodarczej na terenie dzielnicy, związanych m.in. z ułatwieniami w uzyskaniu obywatelstwa. Okazało się to również budzić liczne krytyczne komentarze, szczególnie ze strony "oryginalnych" mieszkańców i drobnych przedsiębiorców. Pojawiły się także oskarżenia o "zalew" dzielnicy handlem nierodzimymi produktami oraz serwisami adresowanymi i prowadzonymi przez imigrantów

Ważną część projektu stanowiła kampania informacyjna dotycząca planowanych i prowadzonych interwencji, a także działania edukacyjne, które realizowane były w celu informowania mieszkańców o zakresie usług lokalnych w ramach miejskiego systemu higieny.

Jako uzupełnienie działań w ramach interwencji, w 2010 r. został rozpoczęty *Program Rozwoju Społecznego Mouraria* (*Programa de Desenvolvimento Comunitário da Mouraria – PDCM*). Program ma na celu integrację działań w zakresie procesu rehabilitacji dzielnicy z działaniami socjalnymi, zakładającymi poprawę jakości życia lokalnych społeczności. Działania te podzielone zostały na krótko- i długoterminowe. Do krótkoterminowych można zaliczyć pomoc w poszukiwaniu możliwości na rynku pracy, zwiększanie kwalifikacji przez sytem szkoleń, zwiększanie partycypacji, budowanie kapitału społecznego, ułatwienie dostepu do opieki zdrowotnej, czy budowanie mechanizmów społeczeństwa obywatelskiego. Długoterminowe działania skupiają się wokół zacieśniania więzów społecznych i zwiększania jakości życia w dzielnicy, poprawy samooceny mieszkańców (indywidualnej i zbiorowej), stworzenia różnorodności społeczno-ekonomicznej, zwiększenia poczucia bezpieczństwa i umacniania mechanizmów społeczeństwa obywatelskiego oraz procesów partycypacyjnych.

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 274 04.04.2017 17:51:06

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Wnioski

Projekt rozpoczęty w 2009 r., odnosi się do problemów związanych z infrastrukturą, kwestiami społeczno-ekonomicznymi, a także napięciami na tle kulturowym**.** Proces ten został zrealizowany z zastosowaniem zestawu działań i narzędzi specyficznych dla danego obszaru, z założeniem skupienia się na budowaniu tożsamości miejsca i poprawie jakości przestrzeni publicznej. Strategia rehabilitacyjna obejmowała szeroki zakres działań infrastrukturalnych, ekonomicznych i socjalnych, co do tej pory pozwoliło odnieść się do najbardziej palących problemów w dzielnicy. Wielość aktorów zaangażowanych w proces w trakcie trwania projektu zapewniła jednoczesne wielowymiarowe działania, jakkolwiek może być krytykowana za brak dostatecznej koordynacji.

Największy nacisk w projekcie strategii został położony na stworzenie silnej tożsamości dzielnicy, na tyle atrakcyjnej, aby zniwelowała dotychczasową stygmę, z którą borykała się Mouraria. Przez zastosowanie specyficznych działań mających na celu poprawę jakości przestrzeni, a także zbudowanie miejskiej legendy i swego rodzaju tematyzację dzielnicy udało się ten cel osiągnąć. Mouraria mimo złej sławy otworzyła się i przyciąga coraz większą liczbę turystów. Jakosć przestrzeni publicznej wzdłuż założonych osi "korytarza międzykulturowego" uległa zdecydowanej poprawie, pojawiły się nowe rodzaje aktywności i nowe miejsca wypoczynku, a przestrzeń jest odczuwana jako bardziej spójna i przyjazna, jednak mieszkańcy nie czują się adresatami powyższych zmian. Największy zakres finansowania został skierowany w stronę płaszczyzny ekonomicznej projektu. Można zaobserwować rozkwit drobnej przedsiębiorczości w formie małych sklepów czy rodzinnych restauracji, które również świadczą o wzroście atrakcyjności dzielnicy. Portugalscy mieszkańcy krytykują efekty tych zmian twierdząc, że ułatwienia ekonomiczne dotyczą głównie populacji imigrantów, których sklepy i restauracje dominują w tej chwili w Mourarii, co w opinii mieszkańców pochodzenia portugalskiego pozostaje w opozycji do tradycyjnego wizerunku dzielnicy. Inicjatywy nakierowane na rozwiązywanie problemów z dostępem do rynku pracy, dostępem do służby zdrowia, przeciwdziałanie narkomanii, profilaktykę HIV, promocję równouprawnienia oraz działania kulturalne były do tej pory efektywne i innowacyjne. Jednak mieszkańcy nie czują znacznej poprawy bezpieczeństwa dzielnicy, a projekty skierowane do znacznej liczby młodych ludzi zamieszkujących ten obszar, stanowią wyjątkowo mały odsetek. Również działania na rzecz osób starszych nie stanowią istotnej części całego projektu, a starzejąca się populacja dzielnicy wydaje

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 275 04.04.2017 17:51:06

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

się być potraktowana raczej wizerunkowo, jako przedstawiciele mitycznej tradycyjnej Mourarii. Komunikacja wciąż pozostaje wyzwaniem ze względu na ukształtowanie terenu dzielnicy. Jeśli chodzi o higienę uliczną, to odczywalna jest pewna poprawa, natomiast w opinii mieszkańców pochodzenia portugalskiego, mimo działań edukacyjncych w tym zakresie, zauważalne są trudności w dostosowaniu się do obowiązującego systemu wśród populacji imigrantów. Niezmiennym problemem pozostaje handel narkotykami na terenie dzielnicy. Charakterystyczne jest również zdominowanie przestrzeni publicznej przez mężczyzn. Oficjalnie dotychczasowe efekty projektu oceniane są entuzjastycznie, co jest prawdopodobnie związane również z tym, że rehabilitacja Mourarii jest jednym z flagowych projektów miasta Lizbony (fot. 3).

Ankieta przeprowadzona przez Bettencourt i Castro na próbie 22 osób, składającej się z 14 „tradycyjnych" mieszkańców, 6 „nowych" mieszkańców nazwanych *gentryfiers* oraz 2 imigrantów [Bettencourt, Castro 2015] pokazuje, że silnie odczuwalna jest niewystarczająca, w opinii mieszkańców, konsultacja miasta w kwestii założeń projektu i działań rehabilitacyjnych, co sprawia, że nie czują się oni w dużej mierze adresatami wprowadzanych zmian. Widoczna postępująca gentryfikacja oraz zwiększona liczba biznesów prowadzonych przez imigrantów budzi wśród ankietowanych obawy dotyczące utraty tradycyjnej tożsamości dzielnicy. Ankieta przeprowadzona przez autorkę na potrzeby prezentowanego opracowania na próbie 49 osób (21 pochodzenia portugalskiego, 28 imigrantów) pokazuje również duże zróżnicowanie w odbiorze prowadzonych działań – jakkolwiek kierowanie oficjalnej tożsamości dzielnicy w stronę związaną z tradycją *fado* jest bardzo dobrze odbierane, pozostałe działania są odbierane w sposób zdecydowanie bardziej negatywny wśród starszej

Fot. 3. Nowe zagospodarowanie skweru Largo da Severa.
Wprowadzenie zieleni i elementów umeblowania przestrzeni publicznej
zostało bardzo dobrze przyjęte przez mieszkańców dzielnicy

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 276 04.04.2017 17:51:06

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

populacji osób pochodzenia portugalskiego, młodzi imigranci natomiast odnoszą się do zmian w bardzo pozytywny sposób. Jednak ankieta potwierdza także brak dostatecznej identyfikacji mieszkańców z prowadzonymi działaniami oraz poczucie braku możliwości wpływania na ich przebieg i kierunek. Mieszkańcy nie czują się zaangażowani w proces, kwestie kulturowe stanowią źródło obaw dotyczących ich przyszłości i przyszłości Mourarii, a wręcz odczuwalne są silne tendencje separatystyczne wśród populacji poszczególnych grup kulturowych i etnicznych. Ogólnie przeważającą opinią natomiast jest zdecydowana zmiana w strukturze mieszkańców dzielnicy – coraz większy procent lokali mieszkalnych jest kupowanych pod wynajem, w związku z tym znaczną część mieszkańców zaczynają stanowić osoby przebywające tam jedynie czasowo – turyści i studenci. Opinia ta potwierdza tylko odczuwanie przez mieszkańców braku identyfikacji z przeprowadzanymi działaniami rehabilitacyjnymi.

Powyższa analiza wykazuje, że budowanie strategii rehabilitacji dzielnicy wykorzystujacej zasoby kognitywno-kulturowe mieszkańców wymaga położenia dużego nacisku na potrzebę włączenia w cały proces innowacyjnych metod w celu angażowania zróżnicowanych grup reprezentatywnych dla danego obszaru, z jednoczesnym zindywidualizowanym podejściem do każdej z grup. W innym przypadku, wszelkie działania prowadzone w kierunku zrehabilitowania dzielnicy bedą napotykały na brak zrozumienia i opór. Zrozumiałe jest, że kwestie natury technicznej, takie jak czas przygotowania projektu rehabilitacji, czas samej interwencji oraz finansowanie mogą istotnie wpływać na wzmocnienie tendencji do upraszczania. W wyniku analizy powyższego przypadku można stwierdzić, że mimo oficjalnego dyskursu bazującego na umacnianiu lokalnej tożsamości i budowaniu międzykulturowego dialogu, widoczne dotychczas efekty świadczą o budowaniu głównie ekonomii rynkowej w tradycyjnym znaczeniu i konkurencyjności na rynku turystycznym, co bardziej wpisuje się w ogólny neoliberalny trend konkurencyjności i wolnego handlu. Strategia wydaje się słuszna z punktu widzenia marketingowego (wzmożone zainteresowanie zewnętrzne i ruch turystyczny) oraz aktywizacji ekonomicznej (rozkwit handlu i gastronomii). Mouraria jest istotnie ciekawym produktem w oczach zindywidualizowanego konsumenta – oferuje jedyny w swoim rodzaju zestaw cech: charakterystyczną tożsamość, multikulturowość i szeroką ofertę usług. Realizowany obecnie model rehabilitacji przestrzeni dzielnicy został nakierowany w stronę uczynienia z Mourarii produktu rynkowego, przy czym zróżnicowana społeczność dzielnicy została ujęta w projekcie raczej jako obserwator, a nie pełnoprawny aktor procesu, mimo to, że stanowi ona również część charakterystyki produktu.

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 277 04.04.2017 17:51:06

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Jeśli chodzi o proces budowania silnej społeczności i planowanie ze zrozumieniem i poszanowaniem wzorców użytkowania przestrzeni przez różnorakie części społeczności, można zauważyć brak dostatecznej analizy, czy też priorytetyzacji ze strony twórców projektu. Zdecydowanie widoczny jest w przestrzeni publicznej dzielnicy proces powstawania 'samoorganizujących sieci o podobnych właściwościach', których organizacja bazuje na zaufaniu związanym z podobieństwami kulturowymi czy etnicznymi. Widoczne są również silne tendencje separowania się tych grup i brak połączeń między ich sieciami. Silnie widoczne jest również dostosowywanie przez te grupy przestrzeni do swoich potrzeb – kulturowe zabarwienie fizycznej przestrzeni nie odgrywa tak silnej roli, jak widoczne efekty procesu adaptacji przez daną grupę kulturową.

Analiza wykazała więc brak wystarczająco innowacyjnej socjalnie strategii dotyczącej wykorzystania indywidualnych zasobów organizacyjnych i potencjału kognitywno-kulturowego miejscowej społeczności. Przekłada się to bezpośrednio na sposób odczuwania efektów interwencji przez mieszkańców dzielnicy oraz identyfikacji z nimi.

Miasto jako System Dualnie Złożony (*dual complex system*), który jest nielinearny, wieloskładnikowy i niemożliwy do przewidzenia, zależy w ogromnym stopniu od indywidualnych decyzji jego poszczególnych przedstawicieli. Musimy więc również włączyć zdolności kognitywne poszczególnych elementów (*urban agents*) w dynamikę miasta, a co za tym idzie w strategie jego odnowy. Z powodu typowej dla miast nielinearności, działanie pojedynczego miejskiego elementu, np. mieszkańca często wpływa na miasto bardziej niż planowe działanie ekspertów [Portugali 2011]. Wiedza i kreatywność indywidualnej jednostki stanowią podstawę rozwoju współczesnego miasta, powstaje więc pole do dalszej analizy, w jaki sposób procesy rehabilitacyjne mogą wykorzystać naturalne cechy lokalnej społeczności i lokalnego kontekstu do stworzenia przestrzeni, z wykorzystaniem indywidualnego potencjału kognitywno-kulturowego, pozwalając zbudować odporną i zrównoważoną miejską strukturę z silną tożsamością.

Literatura

Allen P. M., Sanglier M., 1981, *Urban Evolution, Self-organization and Decision Making.* Environ. Plann. A 13, s. 169–183.

Allmendinger Ph., 2001, *Planning in Postmodern Times*. Routledge (The RTPI library series), London, New York.

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 278 04.04.2017 17:51:06

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Araujo A., Marcio L., 2014, *Urban Sustainability. Innovative Spaces, Vulnerabilities and Opportunities.* 1st ed. [A Coruña], Instituto de Estudios e Investigación Psicosocial "Xoán Vicente Viqueira".

Bauman Z., 2008, *Zindywidualizowane społeczeństwo.*Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Beck U., 1992, *Risk Society.* Sage, London.

Bettencourt L., Castro P., 2015, *Diversity in the Maps of a Lisbon Neighbourhood: Community and Official Discourses about the Renewed Mouraria. Culture and Local Governance (Forthcoming).* Researchgate, [https://www.researchgate.net/publication/279527211, dostęp: 15 luty 2016].

Dalla Longa R. (red.), 2011, *Urban Models and Public-Private Partnership.* Springer-Verlag Berlin, Heidelberg.

European Union Priority 7 'Citizens and Governance in a knowledge based society' (January 2005): 'Social innovation, governance and community building' Final report, z Funded under the Key Action 'Improving the Socio-economic Knowledge Base' of FP5, [in:] *Directorate-General for Research Citizen and Governance in a Knowledge-based Society* (HPSE--CT-2001-00070).

EU Research on Social Sciences and Humanities Social Innovation, Governance and Community Building, SINGOCOM Final report, HPSE-CT-2001-00070, Funded under the Key Action 'Improving the Socio-economic Knowledge Base' of FP5 DG Research European Commission, 2005.

Evers A., 2008, *Hybrid Organizations, Background, Concepts, Challenges,* [w:] *The Third Sector in Europe: Prospects and Challenges,* S. P. Osborne (red.). Routledge, Abingdon.

Giddens A., 1976, *New Rules of Sociological Method*. Hutchinson, London.

Giddens A., 1991, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.

Goksin A., Muderrisoglu B. (red.), 2005, *Urban Regeneration: A Comprehensive Strategy for Creation Spaces for Innovative Economies*. Urban Regeneration: A Comprehensive Strategy. 41st ISoCaRP Congress.

Grabher G., 2004, *Supporting Projects, Cannibalizing Firms*? Personal Knowledge Networks in Project Ecologies.

Jacobs B., 2000, *Partnership in Pittsburgh: The Evaluation of Complex Local Initiatives,* [w:] *Public-private Partnership: Theory and Practice in International Perspective,* S. P. Osborne (red.). Routledge, London.

Kahraman C., Kerre E. E., Bozbura F. T., 2012, *Uncertainty Modeling in Knowledge Engineering and Decision Making.* World Scientific Publishing Company.

Kloosterman C. R., 2010, *This is Not America: Embedding the Cognitive-cultural Urban Economy. Geografiska Annaler, series B, Human Geography*, t. 92.

Lash S., Urry J., 1994, *Economies of Signs and Space*. Sage, London.

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 279 04.04.2017 17:51:06

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Le Galès P., 2002*, European Cities. Social Conflicts and Governance.* Oxford University Press.

Lukes S., 1971, *The Meanings of Individualism*. Journal of the History of Ideas, t. 32, nr 1, Published by University of Pennsylvania Press.

Lundin A. R., Soderholm A., 1995, *A Theory of the Temporary Organization.* Scand. J. Mgmt, t. It, nr 4, s. 437-455.

MacCallum D., 2009, *Social Innovation and Territorial Development*. Farnham, VT: Ashgate, England, Burlington.

Nozeman E. F., Van der Vlist A. J., 2014, *European Metropolitan Commercial Real Estate Markets.* Springer, Berlin, Heidelberg.

Pasquotto G. B., 2010, *Renovação, revitalização e Reabilitação:reflexões Sobre as terminologias nas Intervenções urbanas.* Instituto de Engenharia Arquitetura e Design – INSEAD, Centro Universitário Nossa Senhora do Patrocínio CEUNSP – Salto-SP.

Portugali J., 2011*, Complexity Cognition and the City*. Springer, Heidelberg, Berlin.

Power D., Scott A. J., 2004, *Cultural Industries and the Production of Culture*. Routledge studies in international business and the world economy, t. 33, London.

Ratajczak M., 2015,*Wprowadzenie do teorii kapitalizmu kognitywnego: kapitalizm kognitywny jako reżim akumulacji.* Praktyka Teoretyczna, nr 1(15).

Richardson H., 1978, *Basic Economic Activities in Metropolis,* [w:] *The Mature Metropolis*, Ch. L. Leven (red.). Lexington, Mass, Lexington Books.

Roberts P., 2000, *The Evolution, Definition and Purpose of Urban Regeneration,* [w:] *Urban Regeneration a Handbook*, P. Roberts, H. Skyes (red.). Sage Publications, London.

Scott A. J., 2000, *The Cultural Economy of Cities. Essays on the Geography of Image-producing Industries.* Thousand Oaks, Calif, SAGE Publications (Theory, culture & society), London.

Scott A. J., 2008, *Social Economy of the Metropolis. Cognitive-cultural Capitalism and the Global Resurgence of Cities.* Oxford University Press, Oxford, New York.

Scott A. J., 2010, *Cultural Economy and the Creative Field of the City.* Swedish Society for Anthropology and Geography.

Scott A. J., 2012, *A World in Emergence. Cities and Regions in the 21st Century.* Edward Elgar, Cheltenham.

Toffler A., 1970, *Future Shock*. Random House, New York.

Toffler A., 1981, *The Third Wave*. Bantam Book, New York.

Unesco: Balanced Urban Revitalisation for Social Cohesion and Heritage Conservation, 2007, Tsinghua University, 21 to 23 January 2007 Human Settlements and Socio-Cultural Environment, No. 60

UN-Habitat, World Habitat Day 2015, Message of the UN-Habitat Executive Director Dr. Joan Clos, Monday 5, October 2015, *Public Spaces for All.*

Biuletyn 264 - Lorens IV.indd 280 04.04.2017 17:51:07

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Weber M., 1994, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu (Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1905),* wyd. pol.

Wilder K., 2003, *La Plaza: Public Space as Space of Negotiation.* [http://eipcp.net/transversal/1203/wildner/en, 09.2003].

van Asseldonk A. G. M., 1998, *Mass-Individualisation. Business Strategies Applying Networked Order to Create Economic Value in Heterogeneous and Unpredictable Markets.* Tilburg University, School of Economics and Management.

World Development Report 2015, *World Bank Group*, 2015, [http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Publications/WDR/WDR%202015/WDR--2015-Full-Report.pdf].

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl